

sikkorps von 25 Musikern zu bilden. Die Rückkehr der dänischen Regimentsmusik in die Garnisonen von Sonderborg, Hadersleben, Apenrade und Tondern wurde dadurch zu einem wahren Volksfest! Moltke betonte auch dass die verschiedenen Musikchöre bei den Konzerten großen Wert darauf legen würden, dänische Musik zu spielen, um die nationale, sprachliche und kulturelle Gemeinschaft Nordschleswigs mit Dänemark zu festigen. Es hatte eine starke symbolische Bedeutung, dass die dänischen nationalen Melodien und Lieder, die unter deutscher Herrschaft verboten gewesen waren, nun wieder gespielt werden konnten. Die Dänisch gesinnten Nordschleswiger konnten nun wieder öffentlich dänische Musik und Lieder hören und singen, ohne als verdächtig zu gelten. Die dänischen Melodien erklangen jetzt freudig durch die nordschleswigschen Straßen, und es dauerte nicht lange, bis die Jungen die dänischen Märsche piffen!

Heutzutage sind die großen kulturellen Bemühungen der Regimentsmusikchöre bei der Wiedervereinigung fast vergessen. Wahrscheinlich, weil die Militärhistoriker es als Aufgabe der Musikhistoriker betrachteten, und die Musikhistoriker dachten, es müsse eine Aufgabe für die Militärhistoriker sein. Moltke selvst erklårte als 85-Jårhiger: "Die Beteiligung der Armee an der Wiedervereinigung wåre ganz anders gewesen, wenn es bei verschiedenen Gelegenheiten keine Militärkapelle gegeben håtte, die der Atmosphåre Luft in Tönen verleihen könnte". Moltke war sich mehr oder weniger dessen bewusst – und damit seiner Zeit voraus – dass Musik auch ein kulturelles Gedåchtnis enthålt, und dass die Musik, mit der wir uns umgeben, dazu beitrågt, unsere Kultur und nationale Identitåt zu definieren.

Hvordan skaber man et nationalt mindretal?

AF MERETE BO THOMSEN

I hundredåret for grænseafstemningen i 1920 er der talt og skrevet meget om de to nationale mindretal, som fremkom på hver sin side af den ændrede grænse. Her tænkes som regel på de organiserede mindretal, som imidlertid først skulle etableres ud af de lokale sindelagsmindretal. Hvordan denne organisering foregik, og hvordan de dansksindede reagerede herpå, er undersøgt i en række mellemslesvigske landkommuner i perioden 1920-33 og er temaet for denne artikel.¹

Indledning

Nationale mindretal er ikke så sjældent resultatet af en grænseændring, der skiller en del af grænselandets befolkning fra dens følte hjemland. De, hvis nationale følelser ikke er rettet imod bopålsstaten, men imod nabostatens, en såkaldt kin-state, kan derpå vælge at organisere sig i varierende omfang. Socialantropologen Don Handelman har ganske fint beskrevet fire forskellige niveauer for en såkaldt etnisk organisering. Det laveste niveau kalder han 'den etniske kategori', og her er etniciteten primært en etiket, der kan bruges til at skelne mellem dem, der hører til, og dem, der er udenfor. Næste trin er 'det etniske netværk', der forudsætter personlige bånd og et regelmæssigt samkvem mellem etniske gruppemedlemmer. Et sådant netværk kan organisere kontakt til fremmede og indgå i en fordeling af ressourcer, men det er grundlæggende uorganiseret og kan splittes op i decentrale én-til-én relationer. 'En etnisk forening' opstår derimod, når disse individer oplever at have fælles interesser og udvikler en organisation til at varetage disse, og det er så her, vi kan begynde at tale om et organiseret nationalt mindretal. Endelig opererer Handelman med 'det etniske samfund', der adskiller sig ved at have sit eget territorium og altså typisk er en nationalstat.²

Hvordan gruppen af dansksindede mellemslesvigere placerede sig i dette mønster, dels før grænseafstemningen i zone II den 14. marts 1920, dels efter den følgende grænseændring, er ikke ukendt. Herom kan man for eksempel læse i Hans Schultz Hansens *Danskheden i Sydslesvig 1840-1918* fra 1990 og i en del senere værker om det danskna-

tionale arbejde i Sydslesvig efter 1920, blandt andet i samleværket *Sydslesvigs danske historie*, senest udgivet 2013. Det har derimod ikke tidligere været systematisk udforsket med afsæt i et hverdagsperspektiv, hvordan de dansksindede reagerede som individer på forsøgene på at få dem til at lade sig organisere som et nationalt mindretal. Kildematerialet hertil er da også spredt og i mange tilfælde mangelfuldt, fordi de eksisterende personarkiver overvejende stammer fra de skrivende folk, såsom lærere, præster og avisernes medarbejdere, mens de langt sjældnere er indleveret af landbefolkningens egne familier. I dette til-

Det udvalgte undersøgelsesområde. Det omfatter en betydelig del af afstemningszone II, dog med fravalg af de vestlige frisiske egne og de forstadslignende kommuner tæt på Flensborg samt egnene øst herfor. Afrænsningen er primært bestemt af kildematerialet. Egen fremstilling på grundlag af et udsnit af Oversigtskort over Sogne og Kommuner i Slesvig, udgivet af Det Statistiske Departement, 1920.

fælde har vandrelerarkiverne på Arkivet for Dansk Centralbibliotek i Flensborg derfor været en betydningsfuld kilde med deres mange beskrivelser af lokale beboere i de udvalgte landkommuner, ligesom de tyske rapporter til landråder og regeringspræsidenten om de danske og deres aktiviteter har været en nyttig kilde. De er dernæst suppleret med, hvad der trods alt har kunnet opdrives af personlige kilder vedrørende de i alt 152 familier, som undersøgelsen især har fokuseret på, fordi de med tilstrækkelig sikkerhed har kunnet bestemmes som dansksindede. De er således uden forbehold omtalt som sådanne af en central dansk kilde, eller der foreligger så stærke indicier, at der næppe kan herske tvivl om deres danske sindelag. Det betyder ikke, at der ikke fandtes andre dansksindede, men at kilderne i disse tilfælde har været mindre tydelige. Således har 47 andre familier kunnet karakteriseres som 'formentlig dansksindede', fordi en eller flere kilder har antydnet et dansk sindelag, dog uden at sige det direkte, og fordi familiens adfærd har bestyrket antagelsen. Til at afdække en sådan dansk adfærd har de relevante danske foreningsarkiver været særdeles brugbare.

De dansksindede mellemslesvigere før 1920

Hvor befandt de dansksindede mellemslesvigere sig i organisatorisk henseende, før de med grænsedragningen i 1920 kom til at udgøre størsteparten af de tilbageblevne dansksindede, som fremover vil blive benævnt 'sydslesvigere'? Ja, de befandt sig forskellige steder. Nogle flensborgere og også enkelte i de mellemslesvigske landkommuner havde på forhånd engageret sig i de nordslesvigske foreninger, Vælgerforeningen, Sprogforeningen og Skoleforeningen, og havde dermed tidligt valgt at indgå i et organiseret nationalpolitisk interessefællesskab. Eller det troede de da, for de havde ikke forudset, at de siden skulle blive lukket ude af det Nordslesvig, der med afstemningen i 1920 blev til det danske Sønderjylland. En anden større gruppe danske i Flensborg og i det umiddelbare opland tog del i et dansk kulturelt foreningsliv centreret omkring Flensborg by og befandt sig dermed i en form for organiseret dansk netværk. I det øvrige Sydslesvig, hvor der ikke fandtes et dansk foreningsliv, var de dansksindede henvist til at etablere deres egne små netværk; det kunne være med familiemedlemmer eller måske med andre dansksindede naboer. Og så var der endeligt løsgængerne, der levede alene med deres danskhed, for det var nemlig også muligt. Don Handelman har netop understreget, at mennesker godt

kan organisere et etnisk liv, uden at der lokalt optræder en tilhørende etnisk gruppe.

Til dette billede af de bevidst dansksindede bør så tilføjes, at der også fandtes en del af befolkningen, der hverken så sig selv som specielt danske eller tyske, men enten var nationalt ligegyldige eller i hvert fald foreløbig uafklarede. De kunne udmærket have en stærk lokal eller regional identitet, men det nationale spørgsmål blev først for alvor vigtigt, da det blev besluttet, at der skulle stemmes om den fremtidige dansk-tyske grænse. Så satte spørgsmålet til gengæld sindene i bevægelse, og det er vigtigt for den fortsatte historie!

Afstemningstiden og tiden derefter

I 1920 blev der stemt i to zoner. Zone I dækkede Nordslesvig og var afgrænset sådan, at afstemningen forventedes at give en komfortabel sejr til Danmark. I Zone II, der omfattede Mellemslesvig, var det mere usikkert, og derfor blev afstemningskampen også mere aggressiv. Det skulle vise sig, at de danske vælgere var i klart mindretal – det endte med, at kun 20 % stemte for Danmark og 80 % for Tyskland. Det var da også kun i selve Flensborg, at danskerne i fællesskab kunne holde nogenlunde stand mod et voldsomt tysk pres. I landkommunerne oplevede de dansksindede derimod, at deres danske valgmøder blev saboteret af tyske grupperinger, som med tyske slagsange overdøvede de danske talere og i enkelte tilfælde også greb til vold. Der var også adskillige eksempler på, at danske håndværkere og småhandlende blev økonomisk boykottet, ligesom der forekom social udelukkelse, og danske børn fik deres bekomst i skolerne.

Den tyske agitation havde noget bedre vilkår end den danske, idet det typisk var de lokale embedsmænd, altså skolelærere, præster, borgmestre og amtmænd, der agiterede for Tyskland og samtidigt torndede imod de "landsforrædere", der påtænkte at stemme for Danmark. Fra dansk side mente man, at disse folk udøvede et utilbørligt tryk på de traditionelt autoritetstro landboere, og da afstemningen nærmede sig, blev der faktisk nedlagt et forbud imod, at disse lokale autoriteter talte på valgmøderne. Men da var skaden vel allerede sket, og ellers havde de tilrejsende embedsmænd fra det sydlige Tyskland såmænd også ordet i deres magt, når det gjaldt om at true og forhåne de dansksindede.

At agitationen op til afstemningen blev så aggressiv og polariserende, fik også betydning for tiden efter afstemningen – og for etableringen af

det organiserede danske mindretal. Stemningen vedblev nemlig med at være oprørt, også selv om tyskerne havde vundet så overbevisende, at de vel egentlig ikke behøvede at frygte noget fra de relativt få dansksindede. De danske blev oven i købet snart endnu færre, fordi en del udvandrede nordpå eller til helt andre kontinenter – de forventede ikke fremover at kunne leve et tåleligt liv under fortsat prøjsisk styre.

Nu kom der imidlertid nye kræfter i spil. Den nordslesvigske politiker H.P. Hanssen, som havde været arkitekten bag afstemningen og opdelingen i de to zoner, skal have sagt om de to mindretal, som ville opstå med en ny grænse, "at de snart vil lægge sig til at dø og vil opuges af de store flertal, og der vil være ro og fred for bestandig."³ Men han tog grueligt fejl, for nu engagerede nationalistiske kræfter fra begge sider af grænsen sig for alvor i dette nye Sydslesvig. Drømmen var en revision af den efter deres mening uretfærdige nye grænse, der – alt efter synsvinklen – hellere burde trækkes længere nordpå eller sydpå.

I første omgang havde de danske grænseaktører de bedste kort på hånden. Den danske statsminister, Niels Neergaard, havde lovet de dansksindede mellemslesvigere, at de ikke skulle blive glemte, og snart tilflød der en strøm af støtte ikke kun fra den danske regering, men også fra rigsdanske nationale foreninger. Hjælpen var både økonomisk, moralsk og praktisk, og den økonomiske hjælp rakte rigtig langt, fordi den danske valuta stod i høj kurs i forhold til den inflationsramte tyske mark. I de første år blev der derfor råd til at etablere en række nye danske institutioner, primært, men ikke kun, i Flensborg by. Ny dansk realskole, nyt dansk bibliotek, ny dansk kirke og nye danske forsamlingshuse, alt sammen bemandede med danske ansatte.

På landet dukkede vandrelærere op og tilbød at undervise både børn og voksne i det danske sprog og i dansk kultur, ligesom danske sygeplejersker kom nordfra og drev et omfattende sundhedsarbejde blandt dansksindede familier. Det skete i samarbejde med Den slesvigske Kvindeforening, der blev etableret i 1922 med god hjælp – igen både praktisk og økonomisk – fra rigsdanske kvindeorganisationer.

På tysk side kunne man på grund af efterkrigstidens vanskelige økonomiske forhold foreløbigt kun se til, og selv om den danske regering understregede, at der kun var tale om en kulturel støtte til de dansksindede i Mellemslesvig, så var man på tysknational side ikke i tvivl om, at der også var grænserevisionistiske kræfter på spil. De danske grænseorganisationer var da heller ikke synderlig tilbageholdende og brugte mere eller mindre åbenlyst en del af deres kræfter på at forsøge

Under nordslesvigernes store genforeningsfest på Dybbøl Banke den 11. juli 1920 valgte statsminister Neergaard også at nævne de dansksindede sydslesvigere. "En bitter smerte må trods al glæde fylde vort sind for dem, der har kæmpet så trofast", sagde han og lovede ikke at glemme dem. Og han tilføjede: "Det er en ærespligt for enhver regering at støtte dem og af yderste evne opretholde sprog og folkelighed, som de har ofret taprest for."⁴ Løftet er troligt holdt lige siden. Billedkilde: ADCB B2235, fotograf ukendt.

at hverve nye tilhængere til den danske sag. Det holdt til gengæld den tyske modvilje imod de dansksindede levende og førte til fortsat chikane og aggressive udfald imod den danske befolkningsdel.

De dansksindede og organiseringen af dem

Hele dette scenarium indebar for de oprindeligt dansksindede, at de måtte indrette sig på en hverdag med tysk mistro og en latent risiko for tysk chikane på den ene side og på den anden side rigsdanske forventninger om en tydelig national optræden og meget gerne et engagement i et dansk arbejde med grænserevisionistiske tendenser. Eller som den danske historiker, Johan Peter Noack, har formuleret det: "Mindretallet stod i et brændpunkt for både dansk nationalisme og tysk nationalisme

i Slesvig-Holsten."⁵ Og nu kommer vi så til sagens kerne, for hvordan blev det dansksindede mindretal organiseret under disse vilkår, og hvordan reagerede de lokale dansksindede undervejs i processen?

De første forsøg på at samle landkommunernes relativt spredt boende dansksindede i et organiseret dansk arbejde opstod med vandrelærerne. Det var et koncept, man kendte fra Nordslesvig, hvor omrejsende lærere og lærerinder i 1880'erne og 90'erne forsøgte at kompensere for en rent tysksproget folkeskole ved at give dansk hjemmeundervisning. Det blev efterhånden forbudt, men i den nye tyske Weimarforfatning var det tilladt de fremmedsprogede dele af befolkningen at få undervisning på deres modersmål, og det var derfor nærliggende at genoplive vandrelærertanken. Vandrelærerne tilbød således undervisning i det rigsdanske tale- og skriftsprog og ikke kun til de mellemslesvigere, der i forvejen talte sønderjysk, men også til de rent tysktalende. At være dansksindet var nemlig langt fra altid det samme som at være dansksproget, for det danske sprog havde længe været i tilbagegang i den sydlige del af Slesvig. I øvrigt gjaldt det tilsvarende, at der ikke altid kunne sættes lighedstegn mellem et sønderjysk hverdagsprog og et dansk sindelag. For vandrelærerne var sagen dog klar: Befolkningen skulle lære at læse og tale dansk, så den kunne komme i nærmere forbindelse med den danske kultur og med landsmændene nord for den nye grænse.

De første to dokumenterede kurser begyndte allerede i januar 1921 i Jaruplund og på Østerby Mark. Der var først antaget en læreruddannet til at undervise og siden en student, men de sprang begge fra,⁶ og så blev det i stedet en ung konditor fra Horsens, der fik opgaven. Rudolf Hansen hed han, og som kvalifikationer havde han blot et tre måneders højskoleophold. Han var i øvrigt ikke særlig begejstret for at skulle virke på landet. Han var ankommet til Flensborg otte måneder tidligere, hvor han havde haft forskellige opgaver, og det var uden tvivl her, hans hjerte lå. Han var altså hverken særlig motiveret eller veluddannet, men alligevel blev undervisningen faktisk en succes. Han fandt således en form, hvor de danske sange fik en central rolle, suppleret med oplæsning og samtale. Det var især sangene, der blev fremhævet af de første kursister, for det var rart at synge sammen, og det kunne de fleste deltage i, også dem, hvis danskundskaber var ringe. Det sociale element blev også fremhævet af kursisterne, og der var ingen tvivl om, at en lærer med gode sociale egenskaber blev foretrukket frem for en mere reserveret.

Der kom nemlig snart en del nye vandrelærere til. Der havde været så god tilslutning til de første kurser, at nye kurser blev oprettet, og da de

fleste lærere kun holdt til en enkelt sæson i jobbet, så kom der stadigvæk nye til. I 1922 blev den nordslesvigske højskolelærer Niels Kjems ansat til at koordinere vandelærerarbejdet, men han var nu heller ikke udelt glad for opgaven. I hvert fald kom han snart til at tvivle på sine egne evner, fordi alting var så fremmed i forhold til Nordslesvig. Modløsheden varede flere år, men give op ville han heller ikke, for han ville nødig vende hjem "som en slagen mand".⁷

Uvillige dansksindede?

Der kunne såmænd være god grund til modløshed, for fortællingen om vandelærerne var ikke kun en solstrålehistorie. Skønt de første hold havde et pænt antal deltagere, så forekom der også frafald, og vandelærerne sukkede tilbagevendende over utilfredsstillende elevtal. På Østerby Mark måtte det planlagte kursus for børn i første omgang helt aflyses, fordi børnene efter sigende slet ikke var interesserede, og dernæst stødte undervisningen på tysk modstand, der skræmte flere elever væk.⁸ Hertil kom, at de unge mennesker ifølge Rudolf Hansen hellere ville gå til bal end til undervisning. Han mente ellers nok, at han gjorde, hvad han kunne for at holde sammen på dem, men forgæves: "den ene forsvinder efter den anden."⁹ Hans efterfølger i Jaruplund, Johannes Jensen, bemærkede, at eleverne jo ikke var kursusvante som i Danmark,¹⁰ og den samtidige unge sjællandske vandelærer Gustav Lindstrøm noterede efter de første par måneders undervisning i sin dagbog: "Det er strengt for mig at holde skole for så få ...".¹¹

En nærmere undersøgelse af de omfattende, om end ikke komplette deltagerlister viser da også, at det kun var en mindre del af de dansksindede familier, der rent faktisk tog imod dette nye organiserede tilbud. Og en del af de faktiske kursister var slet ikke dansksindede, men deltog i de tidligste år enten af nysgerrighed eller for at lære dansk ud fra et forretningshensyn eller måske et ønske om at komme til at arbejde i Danmark.¹³

Men hvorfor var det kun en mindre del af de dansksindede familier, der tog imod vandelærernes danskundervisning og dermed udnyttede denne nye mulighed for at indgå i et organiseret dansk fællesskab – oven i købet under ledelse af en lærer nordfra, der kunne gøre det hidtil fjernliggende Danmark nærværende igen? Ja, det var der ikke kun én forklaring på. For dem, der blev væk, kunne der nemlig både være tale om et manglende behov, en manglende lyst eller et manglende mod.

Den unge uerfarne lærer Lindstrøm ærgrede sig ikke kun over fremmødet, men følte sig også pædagogisk udfordret. I 1922 kneb det især at styre de livlige børn i Østerby, mens han i 1923 havde problemer med børnene i Jaruplund, hvorfra billedet stammer. En enkelt dag jog han tre af dem hjem, og de kom ofte til at græde.¹² Senere blev han dog mere rutineret. Billedkilde: ADCB B8974, fotograf ukendt.

Der er således ingen tvivl om, at den tyske modstand afholdt nogle dansksindede fra at møde op. For eksempel måtte et planlagt kursus i Agrup aflyses, fordi deltagerne trak sig igen af frygt for omverdenens reaktioner,¹⁴ og Rudolf Hansen fortalte blandt andet om en mor og datter, der opgav at fortsætte, efter at moderen var blevet opsøgt af en tysk deputation.¹⁵ At det ikke bare var bortforklaringer, bekræftes af en tysk politirapport. Heri hed det, at betydeligt flere folk fra egnen omkring Ladelund og Bramsted ville have ladet deres børn deltage i danskundervisningen, "hvis de ikke frygtede at blive offentligt brændemærket som danskere af den tyske befolkning."¹⁶ Den unge Andrea Meng fra Østerby udtrykte situationen på sin helt egen måde i et afskedsbrev til Rudolf Hansen: "Die Düsken kan igge godt have det, til vi har vehre hen at lære den danske Sprog."¹⁷

Tysk modvilje påvirkede i øvrigt også mulighederne for at skaffe de nødvendige undervisningslokaler, fordi de mulige udlejere frygtede at blive boykottet af flertalsbefolkningen.¹⁸ Det kunne forsinke kurser-

nes udbredelse som i en unavngiven landsby, hvor 30-40 børn i 1924 havde ventet to år på et dansk-kursus alene på grund af lokalemangel. Det havde i øvrigt også været et problem i Jaruplund, hvor den tyske skole havde afvist at udleje et lokale, men begrænsningerne skyldtes nu ikke kun tyskerne. I Jaruplund havde vandre læreren forsøgt at få den dansksindede storbonde Jørgen Søgaard til at lægge lokaler til, men han havde afvist, skønt han mere end nogen anden havde den fornødne plads.¹⁹ Der blev således først fundet en løsning, da husmanden Peter Clausen – for gode ord og betaling – stillede sin storstue til rådighed. En mulig forklaring på Søgaards afvisning blev givet under en rigsdanskers besøg i 1923: Bønderne var generelt uvillige til at huse de mange småkårsfolk, der traditionelt befolkede danskurserne.²⁰

At det især var småkårsfolk, der deltog i vandre lærerkurserne, og at storbønderne ikke ville huse dem, indikerer, at de sociale skel også havde betydning for lysten til at være med. Således deltog hverken Jørgen Søgaard og hans familie eller de få andre store danske gårdejere i kurserne. Ganske vist modtog de unge i en af disse få familier senere et dansk kursus, men det foregik i hjemmet under private former uden andre deltagere. I Søgaards tilfælde kunne forklaringen dog også være den, at familien simpelthen ikke følte noget behov for danskundervisning. Søgaard kom fra Nordslesvig og var vant til at tale dansk, og han var ikke den eneste med den baggrund. Dog var det ofte et problem, at afstanden mellem det rigsdanske skriftsprog og den talte sønderjyske dialekt var så stor, at mange måtte give op, når det eksempelvis kom til at læse en dansk bog.

Men der kunne også være andre grunde til at afvise vandre lærerundervisningen. I hvert fald mente landråden i Nibøl at vide, hvorfor der ikke blev undervist i Bramsted, hvor der ellers var otte danske børn. Ifølge landråden foretrak de bedre stillede dansksindede landboere nemlig at vente, indtil de i stedet kunne sende deres børn på højskole i Danmark, fordi de ikke ønskede at give offentligheden det indtryk, "at de er tilhængere af det danske undermineringsarbejde!"²¹ Her skulle der altså være tale om en afvisning af de grænserevisionistiske bestræbelser, der skinnede igennem, når vandre lærerne også forsøgte at udbrede de dansk kulturelle værdier til andre end de på forhånd dansksindede.

Der kunne selvfølgelig også være nok så praktiske grunde til at fravælge de danske kurser. Nogle savnede energien efter en lang arbejdsdag, som for eksempel Karl Doose, der i 1921 forklarede sin udeblivelse: "Når man kommer fra arbejdet, er lemmerne træt, når man har spist,

bliver man søvning. Således sejrede kroppen over ånden og jeg blev bort fra den danske skole."²² I andre tilfælde havde forældrene simpelthen brug for at holde børnene hjemme, som for eksempel hos familien Nissen i Skovlund. Her mødte den otteårige Andreas kun op i vandre lærerskolen to ud af ti gange, mens den tiårige Hans slet ikke deltog, fordi forældrene havde brug for deres arbejdskraft derhjemme.²³

Nu var der jo også andre måder, hvorpå det danske modersmål kunne tilegnes eller forbedres. Den just omtalte tiårige Hans Nissen, som ikke kom til vandre lærerens kursus, var således hver sommer på ferie på Als og kom efter konfirmationen på Nordborg Efterskole. Siden fik han plads i Danmark og fik ad den vej sprogrænet yderligere.²⁴ Disse tre veje – altså ferie-, skole- og arbejdsophold i Danmark – var meget udbredte, mens andre igen lærte sig selv dansk ved at øve sig på danske

Et dansk højskoleophold var et af de nye tilbud, der for alvor blev godt modtaget i de første år efter grænseændringen. Sønderjysk Skoleforening delte rundhåndet ud af fripladser i håb om at udvikle de sydslesviigske elevers danskhed, men siden mente vandre lærerens leder Niels Kjems, at meget havde været spildt. Mange elever havde ønsket det halve år på en dansk højskole for at undgå en vanskelig tid som arbejdsløse i Sydslesvig, og de vendte hjem uden at have gennemlevet en dansk vækkelse. Det var således især de unge fra i forvejen rodfæstede dansksindede familier, der fik det ønskede kulturelle udbytte af opholdene.²⁶ På billedet ses en gruppe elever fra Danebod Højskole på udflugt i 1921. Billedkilde: ADCB B1579, fotograf ukendt.

aviser, ugeblade og andet læsestof. Dertil kom, at i hvert fald dele af det tyske skolevæsen ret tidligt begyndte at tilbyde danskundervisning og dermed overtog en del af de danske vandelæereres "kundegrundlag".²⁵

Under disse omstændigheder gik det efter de første par år jævnt nedad med tilslutningen til vandelæerernes tilbud. Markedet for de voksne blev stort set mættet, og børnene og de unge, der skulle sikre den løbende tilgang, fandt andre veje. Det blev vandelæerne så også nødt til, hvis de fortsat ville forsøge at samle sydslesvigerne.

De første år havde de lagt stor vægt på, at der kun blev etableret sprogkurser, når lokalbefolkningen selv bad om det,²⁷ men nu blev der ændret strategi. Det blev besluttet, at lærerne skulle være mere udfarende og forsøge at vække en interesse, også hvor den ikke umiddelbart fandtes. Når det gjaldt børnenes danskundervisning, blev der nu talt om en forældrepligt i stedet for et tilbud,²⁸ selv om der også lød advarende ord, fordi en egentlig agitation "mulig ville forurolige folk."²⁹ En mere aggressiv dansk hvervning kunne da også meget vel forventes at udløse skarpere tyske reaktioner, men det var nu ikke den eneste risiko ved den nye taktik. Tryk avler som bekendt modtryk, og det kunne ikke udelukkes, at de dansksindede blot ville lægge yderligere afstand til vandelæerernes aktiviteter, hvis de oplevede at blive udsat for pres. For eksempel oplyste en tysk rapport i 1926, at Thomas Lorenzen på Østerby Mark, der ifølge en af vandelæerne var "en meget agtet dansk mand",³⁰ havde været afvisende over for den danske propaganda, sådan som den blev udøvet af nogle af de centrale danske ledere. Han fandt deres insisterende optræden ubehagelig og mente, at den snarere skadede end gavnedede det danske liv. Tilsvarende skrev den tyske rapportør, at de dansksindede i Østerby havde fundet de overhåndtagende besøg af den rigsdanske lærer ubehagelige.³¹ I den følgende tid kunne man da også læse i vandelæerernes dagbøger, hvordan de oplevede at blive afvist af ellers utvivlsomt dansksindede, når de foreslog nye kurser, ville have lokaler til små møder, samle børn til danskundervisning eller få de voksne til at slutte sig sammen om en mødevirksomhed.³²

En endnu større skuffelse mødte vandelæerne, da det i 1926 blev gjort muligt at oprette danske privatskoler i landkommunerne, men hvor det kun resulterede i tre små skoler i Flensborgs umiddelbare opland. Her var tysk modstand også en del af forklaringen, idet lokale kommuneforstandere lagde sig i selen for at undgå danske skoler, som jo ret beset også ville medføre et elevtab i de eksisterende landsbysko-

ler. De dansksindede forældre havde imidlertid også vægret sig af andre årsager, idet de dels frygtede for børnenes fremtid, når de siden skulle ud på arbejdsmarkedet, dels de sociale konsekvenser af et sådant brud på landsbyfællesskabets almindelige skik og brug.³³

Det kunne altså være sin sag at organisere de dansksindede, og selv om vandelæerne indførte nye fag som gymnastik, husflid, syning, madlavning og lignende, så lykkedes det dem ikke at samle alle de dansksindede i et nationalt fællesskab. Tilmed mistænkte Niels Kjems, der organiserede kurserne, en del af deltagerne for slet ikke at interessere sig for det nationale, men blot at benytte tilbuddene som en "fritidssyssel".³⁴

Andre veje til samling

Men hvordan gik det så for de danske præster, der også kom nordfra, men i deres tilfælde med et tilbud om en kristen forkyndelse i en særlig dansk form? Ja, her gik det faktisk endnu værre, hvis man kun ser på landområderne. Inde i Flensborg var der danske kirkegængere nok til at etablere en dansk menighed, og her var det et klart fremskridt, da man med hjælp fra Dansk Kirke i Udlandet fik indrettet en dansk menighedssal og ansat en dansk præst til at holde regelmæssige danske gudstjenester. I det umiddelbare opland benyttede landkommunen Jaruplund sig af Flensborgs nye tilbud, og her opstod der et lille anneks til Flensborg-menigheden, men ellers viste det sig svært at slå igennem i landkommunerne. Trods besøg af præsterne og et opsøgende arbejde af en rejsesekretær fra KFUM, så kneb det med at vinde fodfæste. Der blev givet to hovedforklaringer: Den ene lød på, at befolkningen havde mistet troen på Gud efter krigens oplevelser, men også på kirken efter de tyske præsters fordømmelser af danskerne under afstemningskampen; mens den anden henviste til, at et brud med den tyske kirke blev oplevet som et alt for radikalt brud på lokal sædvane. Dog, helt umuligt var det ikke, for der opstod faktisk en uformel dansk grundtvigiansk menighed omkring Valsbøl. Her blev der etableret en lille kirkesal på en gård, der i forvejen var samlingssted for de lokale dansksindede. Bagkvinden var en dansk sygeplejerske, Maren Sørensen, som udførte et humanitært arbejde blandt de dansksindede, og samtidigt var stærkt religiøst vakt. Med hjælp fra danske præster nordfra arrangerede hun lokale gudstjenester, og her blev det kristelige liv snart en del af det øvrige danske liv, der foregik på stedet.

Det var på Anne og Lorenz Jepsens gård i Valsbøl, at det lykkedes Maren Sørensen at etablere en grundtvigiansk menighed efter dansk mønster. På billedet ses menigheden i 1928 med Anne Jepsen (med bowler) i midten. Billedkilde: ADCB B8199, fotograf ukendt.

Nu var det imidlertid ikke, som førstepresten i Flensborg udtrykte det, "dansk kristendomsforkyndelses opgave at gøre folk til danske",³⁵ og der var da også andre mere indlysende veje til at organisere de dansksindede, så de kunne træde frem som et fasttømret dansk mindretal.

Den mest succesrige vej kom til at gå gennem de danske foreninger. Den første nye forening, der dukkede op i landdistrikterne, var "Den slesvigske Forening". Den blev stiftet i Flensborg i juni 1920, og blot fire måneder senere fik den en søsterforening for landdistrikterne. Den slesvigske Forening kom i første omgang til at fungere som de dansksindedes politiske parti, og man kan således – med henvisning til Handelsmand – vælge at se dens oprettelse som den officielle start på det organiserede danske mindretal i Sydslesvig, idet det var her de dansksindede samlede sig om en fælles varetægelse af deres interesser. Den tidligere omtalte historiker J.P. Noack har ganske vist foreslået en tidligere begivenhed som mindretallets 'fødsel', nemlig den underskriftsindsamling, der i slutningen af 1918 blev sat i værk for at dokumentere,

at der også i Mellemslesvig eksisterede et dansk ønske om en grænseafstemning.³⁶ Det var da også her, de dansk orienterede mellemslesvigere for første gang manifesterede en fælles interesse offentligt, men det var først med Den slesvigske Forening, at den brede befolkning for alvor fik mulighed for at vise, om den nu også ville tage del i en organisering af de dansksindede. Umiddelbart så det sådan ud, for Den slesvigske Forening kunne hurtigt melde om høje medlemstal, således sammenlagt knap 9.000 i 1923. Derefter begyndte det at gå tilbage, og tallet var ti år senere nede på knap 4.000.³⁷ De såkaldte "Speckdänen" var en del af forklaringen. Begrebet henviste til folk, der antageligt kun havde engageret sig i det danske foreningsliv i håb om at modtage danske fødevarerpakker, og ordet blev fra tysk side brugt som et skældsord mod alle, der var engageret i de danske aktiviteter. Selv om det langtfra altid ramte plet, så fandtes der uden tvivl en gruppe af nationalt usikre eller måske ligefrem regulært tysksindede, der havde meldt sig ind i de første svære efterkrigsår blandt andet for at få adgang til de eftertragtede hjælpepakker, og mange af dem forsvandt igen, da forholdene i Tyskland blev bedre, ikke mindst efter en valutareform sidst i 1923.

Tilslutningen til Den slesvigske Forening for Landdistrikterne er desværre usikker. Medlemstallene er for de første tre år kun oplyst i runde tal, som der i øvrigt siden er sat spørgsmålstegn ved, og der er ikke bevaret nogen medlemslister, der kan vise, hvor mange af de lokale dansksindede familier, der meldte sig ind. Den eneste kilde fra de første år er en udateret liste over tillidsfolk i kommunerne.³⁸ Her kan man genkende mange af de dansksindede, der også i andre sammenhænge optrådte som lokale danske ledere. Ellers dukker foreningen især op i kilderne, når den afholdt lokale arrangementer i fællesskab med andre danske foreninger. Foreningen havde nemlig ikke kun politiske, men også kulturelle formål.

På grund af det sparsomme kildemateriale fra Den slesvigske Forening bliver man nødt til at se på det samlede foreningsbillede, hvis man skal danne sig et ordentligt indtryk af de dansksindedes villighed til at lade sig organisere i de danske foreninger. Der er ikke bevaret 100 % fuldstændige medlemslister fra nogen af disse foreninger, men når man sammenstykker alt det tilgængelige materiale, bliver det alligevel muligt at tegne et rimeligt præcist billede af foreningslysten hos de dansksindede familier.

Den anden store forening, der optrådte i landkommunerne, var Den slesvigske Kvindeforening, der blev etableret i 1922. Den havde som

sit første formål: "Sygepleje og at hjælpe gamle og ubemidlede folk",³⁹ og dermed lignede den de tyske 'Frauervereine', der i forvejen fandtes rundt omkring i landkommunerne. Denne her var imidlertid dansk, men hvad det indebar, var der ikke altid fuld enighed om. Bestyrelsen bestod af dansksindede sydslesvigske landbokvinder, og medlemmerne skulle være prøjsiske statsborgere og bo i Sydslesvig, men det var ikke noget udtalt krav, at de skulle have et dansk sindelag. Det betød, at der i de tidlige år blev optaget medlemmer af en mere tvivlsom national observans, hvis interesse vel primært gjaldt hjælpen nordfra. Var det så godt eller skidt? Ja, det kom an på øjnene, der så.

Her er det nødvendigt at se nærmere på de interesser, der var indblandet, for Kvindeforeningen skyldtes ikke kun de sydslesvigske kvinder, men også rigsdanske kræfter. Til stede ved stiftelsen var således også repræsentanter for Den Nordslesvigske Kvindeforening, Danske Kvinners Slesvigske Forening samt Flensborg-Samfundet & Foreningen Danebrog.⁴⁰ Hanne Jenssen fra Den Nordslesvigske Kvindeforening, der var oprettet i 1907 med både et nationalpolitisk og et humanitært formål,⁴¹ kunne især bidrage med sine praktiske mindretals erfaringer, mens de to andre foreninger, repræsenteret ved en række damer fra det bedre københavnske borgerskab, kom til at levere de økonomiske midler, der skulle finansiere den nye forenings sociale hjælpearbejde. De påtog sig samtidigt en slags mentor-rolle i forhold til den nye forening, men med klare forventninger om en tydelig national profil.

Når disse damer deltog i den nye forenings generalforsamlinger – og det gjorde de – så fik de lejlighed til at holde opmuntrende eller ligefrem belærende taler for de sydslesvigske kvinder. "Den slesvigske Kvindeforening har også nationale formål, det må vi ikke glemme",⁴² formanede Louise Wright fra Flensborg-Samfundet & Foreningen Danebrog således forsamlingen, da den første generalforsamling blev afholdt i 1923. Siden fulgte opfordringer til at udbrede arbejdet til endnu ikke dansksindede kredse, altså at hverve blandt den øvrige befolkning. For eksempel lød det i 1923, da Kvindeforeningen for anden gang fik overrakt penge til at afholde lokale danske julefester, at afdelingerne "ikke skulle være alt for skrappe, om der skulle smutte et par småbørn med, som ikke var helt ægte "foreningsbørn"."⁴³ Siden fulgte en opfordring til at strække aktiviteterne så langt mod syd som muligt, altså også til de egne, hvor der traditionelt kun fandtes få dansksindede.⁴⁴

Om det var disse opfordringer nordfra eller de lokale tillidskvinders egne valg, er svært at afgøre, men det står fast, at der i de første år blev

optaget en del medlemmer, der ikke var dansksindede. Frieda Nissen fra Skovlund havde ikke noget imod det: "Ikke alle medlemmer i Den slesvigske Kvindeforening er ægte danske, men vi vil da gerne gøre alt for at få dem så vidt",⁴⁵ mente hun i 1922. Stemningen var ligeledes præget af rummelighed, da man på et udvidet bestyrelsesmøde året efter diskuterede en mulig hjælp til gamle folk, der ikke var medlemmer.

Frieda Nissen fra Skovlund ville gerne forsøge at udvide kredsen af dansksindede igennem arbejdet i Kvindeforeningen, men hun var tilbageholdende, når det gjaldt at sende sine sønner til vandrelærers kursen, fordi familien behøvede dem i arbejdet derhjemme. Familien illustrerede således, hvordan den nationale adfærd – som al social adfærd – er situationsbestemt. På billedet ses Carsten og Frieda Nissen med de to sønner, Hans og Andreas, samt formentlig Carstens far, Hans Christian, der havde været enkemand siden 1916. Billedet er fra 1925. Billedkilde: ADCB B15765, ukendt fotograf.

Her blev man enig om at overlade afgørelsen til de lokale tillidskvinder,⁴⁶ men da debatten tre måneder senere vedrørte støtten til arbejdsløse ikke-medlemmer, blev bremsen slået i. Nu var man enige om, at støttemodtagerne i hvert fald skulle have et vist dansk sindelag, "eller i det mindste være danskvenlige."⁴⁷

Det var da heller ikke alle dansksindede medlemmer, der ligeså gerne delte forening med ikke-danske eller i hvert fald endnu-ikke-danske som Frida Nissen. "En lille fast flok gavner foreningen mere end en stor usikker",⁴⁸ var der nogle, der mente, da man på generalforsamlingen i 1924 igen debatterede, hvorvidt Kvindeforeningen kun skulle understøtte sine egne medlemmer. Og i Agtrup sukkede den nyvalgte tillidskvinde, Ingeborg Nissen: "Det er ikke så let for mig at indtage den plads, thi vi er mange medlemmer, desværre, alle er bleven optaget uden forskel, om de var tysk eller dansksindet, men nu da de skal betale deres 16 bidrag, er der ikke mange, som vil betale."⁴⁹

Det organiserede danske mindretal, som det trådte frem i Den slesvigske Forening og Den slesvigske Kvindeforening, var altså som udgangspunkt ikke et rent dansksindet mindretal, når man så medlemskaren nærmere efter i sømmene. Imidlertid sivede 'flæskedanskerne' væk fra Kvindeforeningen – ligesom fra Den slesvigske Forening – efterhånden, som de ikke længere behøvede den materielle hjælp fra Danmark, og det oplyste medlemstal faldt fra noget over 400 i 1923 til kun godt 200 i 1929.⁵⁰ Blandt de udmeldte sås der vel også nogle egentlig dansksindede, fordi de første års nationale hvervningsarbejde ikke overraskende havde fremkaldt øget tysk modstand. I 1923 mente landråden i Flensborg således, at Den slesvigske Kvindeforening var en trussel imod de tyske kvindeforeninger på grund af dens økonomiske formåen,⁵¹ og i Sdr. Løgum – og sikkert også andre steder – blev der sat en modoffensiv ind. Snart hed det, at den lille danske forening i Humtrup gik mod opløsning,⁵² men det tog dog et par år, før den gav endeligt op.

Kvindeforeningen havde dog stadigvæk appel til en betydelig del af de dansksindede kvinder, og det var sikkert meget passende, da formålparagraffen blev udvidet til også at omfatte "ungdommens dygtiggørelse" og "at styrke sammenholdet mellem hjemmene".⁵³ I hvert fald var kvinderne tidligt begyndt at samles for samværets skyld både lokalt og på tværs af flere kredse. Sådant en sammenkomst blev holdt i august 1923 i Jaruplund. Værtinden var Mathilde Søgaard – hustru til den Jørgen Søgaard, der ikke ville huse et vandrelærerkursus – og

her blev der drukket kaffe, sunget danske sange og læst nogle danske fortællinger. "Da en fortælling om dannebrog, som havde ligget gemt på kistebunden, blev læst, trillede tårerne ned ad manges kinder",⁵⁴ kan man læse i referatet, og andre beretninger fortæller om lignende sammenkomster, som "løftede sindene."⁵⁵ For eksempel mødtes medlemmerne fra Skovlund i november 1923, og her var alle enige om, at det ville være dejligt at ses lidt oftere. De besluttede derfor at mødes månedligt og også lade mændene komme med.⁵⁶

Det sociale samvær

Dette sociale samvær mellem medlemmerne var vel nærmest at betragte som en sidegevinst i forhold til foreningens egentlige målsætning, men det var ikke desto mindre væsentligt, og det er formentlig her, vi finder forklaringen på, at foreningslivet i særlig grad samlede og dermed organiserede de dansksindede som et nationalt mindretal, for det gjorde det. Af de 152 'sikkert dansksindede' familier, som indgår i undersøgelsen, kan de 110, altså 72 %, med sikkerhed registreres som foreningsaktive i årene 1920-1933. Til sammenligning kan oplyses, at kun godt det halve, nemlig 37 % ses at have deltaget i et vandrelærerkursus i samme periode.

Den tredje store forening i landkommunerne, nemlig Landboforeningen for Flensborg og Omegn, havde også et veludviklet socialt liv, men den havde lidt andre forudsætninger, idet den også havde eksisteret før grænseændringen. I 1920 blev den imidlertid delt, fordi de fleste af medlemmerne boede nord for den nye grænse, og det blev nu op til Jørgen Søgaard at videreføre den resterende del i Sydslesvig.⁵⁷ Aktiviteterne kom især til at omfatte landbrugsfaglige foredrag, afholdt af danske konsulenter nordfra, samt en stor årlig sommerfest, men også enkelte studierejser til Danmark. Og sidst i 1925 blev der ansat en landbrugskonsulent, som havde fået sin faglige uddannelse i Danmark.⁵⁸

Fordi Landboforeningen ikke gav adgang til materielle goder, så tiltrak den heller ikke de opportunistiske flæskedanskere på samme måde som Den slesvigske Forening og Kvindeforeningen. Den blev derfor en ramme for et stort set rent dansksindet samvær, der ligesom i Kvindeforeningen fik stor betydning for medlemmerne. Det er således påfaldende, at når de personlige kilder fra dengang omtalte Landboforeningen, så var det den store sommerfest, der blev fremhævet. Det er klart, at foredragene og konsulentbistanden også var vigtige for med-

lemmerne som landmænd, men det var altså det festlige samvær med andre dansksindede, der blev trukket frem. Det er også interessant, at der i Landboforeningen – hvis man ellers kan tro en tysk observatør – i 1927 var regulær modstand mod at optræde nationalpolitisk. Således skulle to landmænd fra henholdsvis Hanved Mark og Valsbøl, der havde siddet i bestyrelsen siden 1922, have afvist, at der blev drevet nationalpolitik i foreningen, sådan som et andet medlem tidligere havde gjort det.⁵⁹ Og da disse to medlemmer også i andre sammenhænge optrådte som nationalt tilbageholdende, forekommer beretningen at være troværdig. Pudsigt nok kunne en sådan nedtoning af det nationale til fordel for det landbrugsfaglige imidlertid også udløse tysk mistro, sådan som det fremgik af en tysk rapport fra marts 1926:

”Men netop denne arbejdsform er så meget desto farligere set fra et tysk standpunkt, fordi også mange ikke-dansksindede derigennem først bliver lokket til og derefter langsomt trukket ind i den danske ideverden.”⁶⁰

Det var det slesvig-holstenske landbrugskammer, der advarede, og anledningen var ansættelsen af den første danske landbrugskonsulent. Lidt var der måske også om snakken. I hvert fald mente en dansk landmand fra Østerby, at det også ville forbedre de dansksindedes nationale stilling i Sydslesvig, hvis de blev foregangsmænd på det landbrugsfaglige område.⁶¹ Andre var inde på den samme tankegang: en dygtig dansk landmand kunne fungere som et udstillingsvindue for dansk landbrug midt i den sydslesvigske hverdag.⁶² National mindretalspolitik kunne altså have mange ansigter!

Endnu en ting, der var karakteristisk for Landboforeningen var, at den ikke lukkede vandrelærere ind i sin bestyrelse. I de andre foreninger – og på landet opstod der yderligere nogle mindre ungdomsforeninger samt en forening for tidligere elever på rigsdanske skoler – dér så man hurtigt vandrelærere centralt placeret, især Niels Kjems og hans kone, Anna. Ingen af de to var ellers særligt begejstrede for Sydslesvigs danske foreninger. Efter Annas mening havde Sydslesvig en overflod af foreninger af en ret tvivlsom værdi, men med en plads i deres bestyrelser havde de to Kjems’er trods alt en mulighed for at påvirke indholdet og samtidigt komme i kontakt med nogle af de familier, der ikke ville deltage i vandrelærerundervisningen.⁶³ Her lå der altså også en erkendelse af, at foreningslivet havde en særlig evne til at organisere de dansksindede.

Anna og Niels Kjems var bosat i Harreslev, og ikke overraskende var de yderst aktive som ledere i Harreslev Ungdomsforening. Her ses Niels Kjems yderst til højre med et hold gymnaster i 1925. Billedkilde: ADCB B14899, fotograf ukendt.

En afrunding

Der fulgte også andre nye organiserede tilbud, som skulle hjælpe Sydslesvigs dansksindede med at vedligeholde og praktisere deres danskhed, men når der fokuseres på en egentlig organisering af de dansksindede i landkommunerne, så var vandrelærerkurserne, de få stedlige danske privatskoler, den danske menighed og det danske foreningsliv helt centrale.

Forsøgene på at etablere en dansk kirke og en dansk barneskole parallelt med de lokale tyske institutioner var ikke vellykkede. Selv om der blev tilbudt den nødvendige bistand nordfra, så fravalgte langt de fleste dansksindede familier foreløbig disse tilbud. Der manglede enten lyst eller mod til på så markant vis at vælge det øvrige – tyskdominerede – lokalsamfund fra, og det var kun i Jaruplund, hvor de dansksindede udgjorde så stor en andel af lokalbefolkningen, at de ikke var så afhængige af det tyske fællesskab, at den danske kirke og skole vandt fodfæste. Ligesom det i øvrigt også skete under lignende betingelser i Flensborg.

Vandrelærerundervisningen slog heller ikke igennem som en samlende kraft. Jo, der var da en del af de dansksindede, der hilste den

velkommen, men endnu flere valgte ikke at deltage. Forklaringerne herpå kunne være mangeartede, men den tyske mistro til vandrelærerne og deres intentioner var ikke uvæsentlig. For de dansksindede, der ikke ville risikere at ødelægge forholdet til de tyske naboer, som de jo fortsat skulle leve sammen med, også efter at vandrelærerne eventuelt atter var borte, var der andre og mindre risikable veje til at forbedre de dansk-kulturelle færdigheder. En af dem var foreningerne, der nok kunne fremkalde de tyske myndigheders mistro, men tilsyneladende ikke virkede udæskende på samme måde i lokalsamfundet. Det kunne skyldes, at tyskerne også havde deres egne foreninger og vidste, at det sociale samvær var en væsentlig bestanddel af foreningslivet, men også at de danske foreninger hovedsageligt var styret af de hjemmehørende sydslesvigere og ikke af de nordfra kommende grænseaktører, der nok i højere grad blev tiltroet grænserevisionistiske motiver.

Hvordan fungerede foreningerne så som mindretals-konstruktører? Ja, de gjorde det muligt at udbygge de eksisterende små danske netværk, idet adgangen var åben for alle interesserede. Dermed samlede foreningerne de dansksindede i et større antal, end det tidligere var set, og det blev synligt, at der ikke kun var tale om spredte enkeltindivider med et dansk sindelag, men om en egentlig befolkningsgruppe, der kunne handle i fællesskab og yde støtte til hinanden. En ung pige beskrev det i en omtale af en nytårsfest i det danske forsamlingshus i Valsbøl i 1928: "Man bliver så glad ved at se så mange unge, for vi går så tit og synes, at vi er så få, at der næsten ingen er og så kunne vi dog samles så mange, og det var da alle nogle, som vi kender godt."⁶⁴

I praksis kunne foreningsaktiviteterne desuden styrke medlemmernes danske nationalfølelse og give den nyt indhold. Det skete blandt andet ved at tilbyde fællesrejser til Danmark, ligesom regelmæssige besøg af danske gæstetalere eller andre former for danske gæster bragte det danske fædreland ind i den sydslesvigske hverdag, som ellers for manges vedkommende hidtil kun havde rummet en svag eller slet ingen kontakt til Danmark. I foreningerne kunne medlemmerne desuden bestyrke hinanden i den danskhed, der var forudsætningen for at kunne tale om et dansk mindretal.

Netop den indbyrdes relation mellem de dansksindede er muligvis en vigtig forklaring på, hvorfor foreningerne fik større gennemslagskraft end de nordfra ledede institutioner. Et menneskes identitet formes i et samspil med omgivelserne, ligesom adfærden præges af andres forventninger om bestemte handlemåder. I det nationale

spørgsmål havde de tyske nationalister, de rigsdanske grænseaktører samt de andre dansksindede sydslesvigere forskellige forventninger til den enkelte dansksindedes nationale adfærd, men det er højst tænkeligt, at de lokale folkefæller med deres solide indsigt i de sydslesvigske livsvilkår havde mere realistiske forventninger til adfærden end de udefra kommende 'andre'. Dermed blev det også ulig lettere at leve op til forventningerne i netop foreningslivet og dermed få den positive respons, som ifølge sociologen Sheldon Stryker vil forstærke lysten til at opretholde en given relation og eventuelt engagere sig yderligere.⁶⁵ I praksis sås det da også blandt de sikkert dansksindede familier, at to ud af tre foreningsaktive var aktive i mere end én forening.⁶⁶ Dette tal er endda sikkert sat for lavt, fordi medlemslisterne for Den slesvigske Forening savnes.

Det er dog stadig værd at huske, at heller ikke alle dansksindede meldte sig til foreningslivet eller for den sags skyld til andre organiserede danske aktiviteter. Således kan man vælge at opdele 1920'ernes dansksindede sydslesvigere i tre kategorier, alt efter deres måder at praktisere deres danske sindelag på, nemlig

De hemmeligt dansksindede, som nok følte sig danske, men udadtil optrådte som nationalt neutrale eller måske ligefrem tysksindede for at undgå konflikter med omverdenen.

De privat praktiserende, som åbent vedkendte sig deres danskhed, men begrænsede den til rent private sammenhænge.

De udadtil aktive dansksindede, hvis danske aktiviteter var umiddelbart synlige for både den danske og tyske omverden.

Den første gruppe var især bestemt af datidens risiko for tysk chikane, som i øvrigt varede ved mange år frem i tiden, men som i dag næppe længere er relevant. De to andre har imidlertid overlevet udviklingen, og det har været en løbende erkendelse inden for det organiserede danske mindretal, at der findes dansksindede, som ikke interesserer sig for de danske foreninger eller institutioner. Disse danske har givet anledning til mange spekulationer over, hvordan de kan aktiveres, men de vil formentlig altid findes, fordi det netop er muligt at identificere sig med Danmark uden samtidigt at identificere sig med det organiserede danske mindretal. Det betyder så også, at det organiserede danske mindretal ikke er 100 % sammenfaldende med det danske sindelagsmindretal – en ikke uvæsentlig pointe, når man taler om nationale mindretal.

Karsten Thomsen (1846-1933) fra Karlum var ikke bare kirkegårdsgraver, men også dansksindet. Selv om han var oppe i årene, deltog han aktivt i det nye danske foreningsliv, der opstod efter 1920, og han deltog blandt andet i fællesrejser til Danmark. Han havde allerede i 1910 påtaget sig at huse et lille dansk bibliotek og fandt plads til ikke mindre end 126 bøger i sit lille hjem. Læsningen af danske bøger kneb imidlertid for mange dansksindede sydslesvigere, men det blev en stor succes, da Niels Kjems begyndte at udsende ugeblade til familierne. De gik på omgang, til de nærmest var slidt op, og blev for mange den første indgang til at læse dansk. Her var der ligeledes tale om en ny organiseret aktivitet, som imidlertid ikke organiserede de dansksindede på samme måde som de andre nye tilbud, ligesom læsningen kunne foregå diskret inden for hjemmenes fire vægge. Det var formentlig en af grundene til, at dette tilbud blev modtaget af en stor del af de dansksindede familier, herunder af nogle af dem, der ellers havde fravalgt de andre nye tilbud.⁶⁷ Billedkilde: ADCB B16593, ukendt fotograf.

KILDER

Utrykte kilder:

- Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig (ADCB):
- F99-1 Den slesvigske Kvindeforening. Protokoller, 1922-1969.
- F99-2 Den slesvigske Kvindeforening. Medlemslister, regnskaber og sager vedr. Bennetgaard, 1924-1960.
- F129-2 Landboforeningen for Flensborg og Omegn. Forhandlingsprotokol, 1907-1965.
- F240 Den slesvigske Forening, Landkommunerne. Liste over bestyrelse og kontaktpersoner, u.år.
- I49 Jaruplund danske Skole. Kronik mm, 1920-1975.
- L230 Jensen, Johannes. Interview om tiden som vandelærer 1921/22, optaget ca.1970-1980.
- P259-2 Lindstrøm, Gustav. Dagbøger og personlige papirer, 1916-1989.
- P260-1 Jørgensen, Jørgen. Dagbøger, 1921-1930.
- P295-20 Kjems, Niels og Anna. Niels Kjems' dagbøger og optegnelser, 1922-1960.
- P295-42 Kjems, Niels og Anna. Breve til Anna Kjems, 1923-1930.
- P295-49 Kjems, Niels og Anna. Anna Kjems -foredrag og erindringer, 1925-ca. 1955.
- P296 Rasmussen, Anna. Dagbog vedr. vandelærerarbejdet, 1927-1928.
- P328-1 Thorling, Rudolf Hansen. Dagbøger og breve, 1918-1936.
- P328-2 Thorling, Rudolf Hansen. Forskeligt, 1919-1953.
- P455-115,6 Meyer, Karl Otto. Hans Nissens erindringer, 1917-1999.
- P561 Lund, Christine f. Jepsen. Breve til højskoleveninde, 1928-1946.

- Landesarchiv Schleswig-Holstein (LASH):
- 309 17489 Regierung zu Schleswig. Dänische Propaganda auf wirtschaftlichem Gebiet.
- 309 22756 Regierung zu Schleswig. Dänenagitation in der II und III Zone 1923-24.
- 309 22809 Regierung zu Schleswig. Dänenagitation in der II und III Zone, 1924-24.
- 309 22810 Regierung zu Schleswig. Dänenagitation in der II und III Zone 1922-23.
- 309 22993 Regierung zu Schleswig. Dänenagitation in der II und III Zone 1925-27.
- 309 23083 Regierung zu Schleswig. Dänenagitation in der II und III Zone 1927-30.
- 309 35238 Regierung zu Schleswig. Dänenagitation in der II und III Zone 1924-25.
- 309 35239 Regierung zu Schleswig. Dänenagitation in der II und III Zone 1925-26.
- 309 35289 Regierung zu Schleswig. Dänische Schulen 1925 (-32).

Privat Eje (PE)

Nana Petersen, Haderslev: Christian Jepsen, f. 1907. Erindringer og "Kronik".

Rigsarkivet (RA):

0002 7-279 Udenrigsministeriet. Gruppeordnede sager 1909-1945, 7 Y 9aI-Y 9a IV. SB005-141-42 Sønderjysk Skoleforening. Ansøgninger om understøttelse Skoleforeningen: 1921-22.

LITTERATUR

- Det statistiske Departement (udg.): *Over-sigtsskort over Sogne og Kommuner i Sles-vig: (1ste og 2det Afstemningsomraade)*. København: 1920.
- Fedderson, Astrid Stampe: *Minder*. Køben-havn: 1929.
- Flensborg Avis 1.10.1962, s. 3: "Fra det dan-ske kulturarbejde i Mellemlesvig for 40 år siden".
- Flensborg Avis, 22.1.1924, s. 2: "Land-bomøde".
- Handelman, Don: "The organization of ethnicity", *Ethnic Groups*, 1977, Vol.1, s. 187-200.
- Hansen, Bernhard: "Midt i Børnenes Flok." I Bernhard Hansen (red.), *I Fæd-res Spor: Dansk Skoleforening Flensborg 1920. 5. Maj. 1945*. København: 1945, s. 47-75.
- Henningsen, Lars N. (red.): *Sydlesvigs dan-ske historie*, 3. reviderede udgave. Flens-borg: 2013.
- Henningsen, Lars N.: *Sydlesvig-ungdom på danske efterskoler – før og nu*. Flensborg: 2007.
- Jensen, H.P.: *Den nordslesvigske Kvindefor-ening 1907-1957-1982*. 1982.
- Jensen, Johannes: "Skolearbejdet paa Lan-det i Mellemlesvig", *Grænsevagten*, IV. Aarg., 2. Halvbind, 1922, s. 164-72.
- Johannsen, Svend: "Mit sydslesvigske tes-tamente", *Flensborg Avis*, 7.7.1971, s. 2.
- Kjems, Niels: "Dansk skolearbejde i Syd-slesvig efter 1920", *Menighedsbladet: Kirkeligt Samfunds Blad*, 31. årg., 1949, s. 272-73, 281-82, 290-92.
- Kjems, Niels: „Frit skolearbejde Syd for Grænsen. II“, *Bavnen*, 1924, nr. 13, sp. 209-16.
- Lassen, P.: *Angelbominder før og efter Ver-denskrigen*. København, Flensborg: 1932.
- Lindstrøm, Gustav: "Fra Mellemlesvig", *Den Unge Grænsevagt*, 2. Aarg., Nr. 4, 1935, s. 3-4.
- Lindstrøm, Gustav: "Fra Landsognene Syd for Grænsen: Tilstande og Stemninger", *Højskolebladet*, 47. årgang, sp. 917-22, 1922, s. 951-56.
- Lindstrøm, Gustav og Niels Kjems: "Syd-slesvigske Elever paa danske Ung-domsskoler." I Bernhard Hansen (red.), *I Fædres Spor: Dansk Skoleforening Flens-borg 1920. 5. Maj. 1945*. København: 1945, s. 76-82.
- Neergaard, Niels: *Genforeningstalen 11.7. 1920*. Citeret 4.8.1920. URL: <https://historielab.dk/til-undervisningen/kildebank/genforeningen/2-genforenin-gen/statsminister-neergaards-genfor-eningstale/>
- Noack, C.W. et al.: "Dansk Virke og danske Institutioner syd for Grænsen", *Dansk Udsyn*, Aarg. XIV, 1934, s. 393-432.
- Noack, Carl Wulff: "Dansk Kristendoms-forkyndelse i Sydlesvig". I L.P. Chris-tensen (red.). *Grænsebogen*. Flensborg: 1923, s. 35-46.
- Noack, Johan Peter: *Det danske mindretal i Sydlesvig 1920-1945*, bind I og II. Aabenraa: 1989.
- Paulsen, Erik: "Fra 1920 til den anden verdenskrig". I Aage Sørensen og N. A. Drewsen (red.), *Landbovirke omkring Flensborg Fjord gennem 100 år: Landbo-foreningen for Flensborg og Omegn Vis Herreds Landboforening 1866-1966*. Aa-benraa: 1966, s. 80-95.
- Stryker, Sheldon: "Integrating Emotion into Identity Theory". I Jonathan H. Turner (red.), *Theory and Research on Human Emotions*. Oxford: 2004, s. 1-23.
- Thomsen, Merete Bo: *Dansksindede i ud-valgte sydslesvigske landdistrikter - na-tionale praksisser 1919-1933*. Afhandling under udgivelse: 2018/2020.

NOTER

- 1 Artiklen bygger på en ph.d.-afhand-ling forsvaret ved SDU i 2018. Den for-ventes udgivet i bogform ultimo 2020.
- 2 Handelman 1977.
- 3 Lassen 1932, s. 41.
- 4 Neergaard 1920.
- 5 J.P. Noack 1989, s. 10.
- 6 ADCB I49 Beretning i protokol.
- 7 ADCB P295-20 Dagbog 29.5.1922.
- 8 Ibid. 21.1.1921.
- 9 Ibid. 1.2.1921. Originaltekst "der eine geht nach der andere".
- 10 J. Jensen 1922, s. 166.
- 11 ADCB P259-2,7 Dagbog 11.1.1922.
- 12 Ibid. Dagbog marts 1922 og 1923.
- 13 C.W. Noack et al. 1934, s. 402 (Her N. Kjems); Flensborg Avis 1.10.1962, s. 3.
- 14 Lindstrøm 1935, s. 3 (Agtrup angives ikke i artiklen, men omstændighederne passer med denne by.) ADCB P259-2,7 Dagbog 5.3.1923f; Flensborg Avis 1.10.1962, s. 3.
- 15 ADCB P328-1 Dagbog 25.1.1921.
- 16 LASH 309 35289 Rapport 21.10.1926. Originaltekst: "wenn sie sich nicht scheuten, bei der deutschen Bevölke-rung öffentlich als Dänen gebrand-markt zu werden".
- 17 ADCB P328-2 Stil 28.3.1921.
- 18 Lindstrøm 1935, s. 3 (Agtrup angives ikke i artiklen, men omstændighederne passer med denne by.) ADCB P259-2,7 Dagbog 5.3.1923f; Flensborg Avis 1.10.1962, s. 3.
- 19 ADCB L230 Interview Johs. Jensen.
- 20 Feddersen 1929, s. 148; ADCB L230 In-terview Johs. Jensen.
- 21 LASH 309 35239 Rapport 7.1.1926. Ori-ginaltekst: "dass sie der dänischen Mi-nierarbeit Gefolgschaft leisten!"
- 22 ADCB P328-2 Stil 16.3.1921.
- 23 ADCB P296 Dagbog 25.1.1928.
- 24 ADCB P455-115,6 Erindring, s. 10.
- 25 Ibid.; LAS 309 22756 Rapport 12.2.1924.
- 26 Henningsen 2007, s. 13-22; G. Lind-strøm og N. Kjems 1945, s. 77.
- 27 Kjems 1924, s. 209.
- 28 ADCB P260-1 Dagbog 14.12.1924.
- 29 RA 002 7-279 J.nr. 7.y:9 Pk.3 Brev 23.2.1926.
- 30 RA SB005-141 Ansøgning 103.
- 31 LASH 309 22993 Rapport 31.1.1926.
- 32 ADCB P260-1 Dagbog 18.11.1925; P259-2,7 Dagbog januar 1926; Ibid. 12.3.1926; desuden LASH 309 35289 Rapport 8.12.25.
- 33 Kjems 1949, s. 282.
- 34 RA 0002 7-279 J.nr. 7.y:9 Pk.3 Brev 23.2.1926.
- 35 C.W. Noack 1923, s. 44.
- 36 J.P. Noack 1989, s. 47.
- 37 Henningsen 2013, s. 355.
- 38 ADCB F240.
- 39 ADCB F99-1 Love 1926.
- 40 Ibid. Protokol 7.2.1922.
- 41 H.P. Jensen 1998, s. 8-11.
- 42 ADCB F99-1 Protokol 29.5.1923.
- 43 Ibid. 8.12.1923.
- 44 Ibid. Protokol 7.2.1928.
- 45 ADCB P295-42 Brev 6.11.1922.
- 46 ADCB F99-1 Protokol 15.10.1923.
- 47 ADCB P295-42 Brev 21.1.1924.
- 48 Ibid. Protokol 16.4.1924.
- 49 ADCB P295-42 Brev 9.7.1924.
- 50 ADCB F99-1 Protokol 29.5.1923; 15.3.1924; 4.4.1929.
- 51 LASH 309 22810 Rapport 20.2.1923.
- 52 LASH 309 22809 Rapport 4.8.1924; 309 35238 Rapport 11.9.1924.
- 53 ADCB F99-2 Love, udateret.
- 54 Feddersen 1929, s. 143.
- 55 ADCB F99-1 Protokol 20.9.1923.
- 56 Ibid. Protokol nov.1923.
- 57 Paulsen 1966, s. 80.
- 58 ADCB F129-2 Forhandlingsprotokol 1920-33.
- 59 LASH 309 23083 Rapport 4.8.1927.
- 60 LASH 309 17489 Redegørelse 23.3.1926, s. 1. Originaltekst: "Gerade diese Ar-beitsweise ist aber umso gefährlicher vom deutschen Standpunkt aus, als dadurch auch viele nicht dänisch ge-sonnene Landwirte zunächst angelockt und dann langsam in den Ideenkreis der Dänen hineingezogen werden".
- 61 Flensborg Avis 22.1.1924, s. 2.
- 62 Lindstrøm 1922, s. 954; PE N. Petersen: Chr. Jepsens "Kronik"; Hansen 1945, s. 69.
- 63 ADCB P295-49 Foretagsmanuskript, udateret.
- 64 ADCB P561 Brev 6.2.1929.
- 65 Stryker 2004, s. 11-13.
- 66 Thomsen, s. 251.
- 67 Thomsen 2018/2020, kap.12.

Zusammenfassung

Als 1920 feststand, dass Nordschleswig zukünftig zu Dänemark gehören sollte, während das übrige Schleswig weiterhin deutsch blieb, entstand südlich der neuen Grenze eine neue Situation für den dänisch gesinnten Teil der Bevölkerung. Während es bisher die großen nordschleswigschen Vereine, der Schulverein, der Wählerverein und der Sprachverein gewesen waren, die die Dänen in politischen und kulturellen Belangen repräsentiert hatten, mussten die dänischen Südschleswiger nun lernen, auf eigenen Beinen zu stehen. Mit Hilfe Dänemarks machten sie sich daher daran, neue dänische Institutionen und Verbände zu gründen so dass die existierende Minderheit zukünftig gegenüber ihrer Umgebung geschlossen auftreten konnte und die dänische Gesinnung nicht nur aufrechterhalten, sondern auch ausgebaut werden konnte. Auf welche Weise versuchte man, die dänisch gesinnten Südschleswiger zu organisieren und wie reagierten diese darauf? Dies ist für einige Landgemeinden der 2. Abstimmungszone untersucht worden und die Ergebnisse dieser Untersuchung werden in diesem Aufsatz präsentiert. Insgesamt gesehen zeigt es sich, dass die dänisch gesinnten Familien nicht ohne Weiteres alle neuen Angebote annahmen und dass die Identifikation mit Dänemark als Vaterland nicht unbedingt eine automatische Identifikation mit den neuen Organisationen der dänischen Minderheit bedeutete.

Anmeldelser

Alberts, Klaus: Volksabstimmung 1920. Als Nordschleswig zu Dänemark kam.

Boyens, 2019, 199 sider.

Schlürmann, Jan: 1920. Eine Grenze für den Frieden. Die Volksabstimmung zwischen Deutschland und Dänemark.

Wachholtz, 2019, 240 sider.

100-året for den dansk-tyske grænse af 1920 har også fået historikere i Slesvig-Holsten til at skrive bøger om begivenhederne dengang, hvor de skildres og sættes i perspektiv. Som nord for grænsen er resultatet foreløbig kun i beskedent omfang blevet nye forskningsresultater. Troels Finks *Da Sønderjylland blev delt 1918-1920 I-III* fra 1978-79 står fortsat som det videnskabelige hovedværk om grænsedragningens politiske historie. Historiske jubilæer giver åbenbart sjældent mulighed for grundlæggende studier. De står først og fremmest i formidlingens tegn. Det er også under denne synsvinkel, Klaus Alberts' og Jan Schlürmanns bøger skal ses og vurderes. Hvilken af dem bliver den nye, tysksprogede standardfremstilling om emnet?

Schlürmanns bog er det sikre valg. Skønt længst i sidetal er den med sit mindre format den mest kompakte fremstilling af de to. Den er også den strammest disponerede. Kronologien er den røde tråd i en symmetrisk fremstilling af den dansk-tyske grænsekonflikt. Udgangspunktet er det gamle hertugdømme Slesvig og konfliktens etablering før midten af 1800-tallet samt dens eskalering under de slesvigske krige og det preussiske styre. I centrum står konfliktens kulminering med Slesvigs deling i 1920, og derefter følges dens langtrukne nedtrapning frem imod vor tids fredelige forhold. Fremstillingen er afbalanceret. Den er skrevet med klar distance til de nationale diskurser, men uden irriterende bagklogskab. Dansksproget forskning er pænt repræsenteret på litteraturlisten, Finks ovennævnte værk dog kun med sit tredje bind. Tilsvarende er Franz von Jessens håndbog i det nordslesvigske spørgsmåls historie på kildelisten, men ikke hans håndbog i det slesvigske spørgsmåls historie, hvor tiden 1918-20 ellers behandles.

Det indledende rids af hertugdømmet Slesvigs historie fra dets opståen i middelalderen til 1864 kommer fint omkring dets navne, afgrænsning (hvor Fanø dog fejlagtigt medregnes til Slesvig), Abelslægten og Schauenborgerne, 1460 i ny fortolkning, de mange delinger og hertuginjer, slesvigsk identitet, sprogforhold, helstaten, de nationale bevægelser, den